

भट्टिकाव्यशिशुपालवधरावणार्जुयमहाकाव्येषु धात्वनुप्रयोगाणां दिग्दर्शनम्

देवेन्द्रकुमारदुबे

शोधच्छात्रः,

राष्ट्रीयसंस्कृतसंस्थानम् (मानितविश्वविद्यालयः),

गङ्गानाथझापरिसरः,

इलाहाबाद, उत्तरप्रदेशः।

धातुपाठप्रवक्त्राचार्यैः धातुपाठेषु मूलधातूनामर्थनिर्देशः नाकृतः परञ्च भाषायामनुप्रयोगे कदाचित् तेषामर्थः व्यापक उत् वा सङ्कुचितो भवति। यथा णशधातोः **अदर्शने** इत्यर्थः धातुपाठे वर्तते किन्तु भाषागतव्यवहारे किञ्चन पृथग्सत्तायाम् उच्छेदार्थे वा प्रयुक्तः। यथा - अदर्शने लोप इत्यष्टाध्यायिण्यां तथैव कविना भूमकेन णशधातोरर्थो बहुशः पलायनमित्यर्थे अकारि। अर्थोऽयं मूलोऽनुकूलो विद्यते-

श्रीमानभूद् भूपतिरर्जुनाख्यः कृती कृतज्ञः कृतवीर्यसूनुः ।
आलोक्य यं सिंहमिवाजिभाजं **ननाश** शत्रुर्गजनाशमाशु ॥1॥
धातूनां लाक्षणिकप्रयोगाणां कानिचिदुदाहरणानि प्रस्तुतान्यत्र-

अञ्चु व्यक्ति भक्षणकान्तिगतिषु	अस्ताविषुर्यं जयिनं मुनीन्द्रा नाञ्जीत्पुरं यावदसावदूरे ।
अद भक्षणे - हिंसार्थे लाक्षणिकप्रयोगः।	जिघत्सावानपि क्रोधान्नाघसत् किञ्चिदाहतम् । जघासेव दृशा पश्यन्निति श्रुत्वा रिपुं प्रभुः ।
असु क्षेपणे- उपेक्षार्थे लाक्षणिकप्रयोगः।	पत्राणि यस्य विविधानि वहन्ति योधाः। कृत्वा तमेनमरियस्यति को न गात्रम्॥
चिञ् चयने - वृद्ध्यर्थे व्याप्त्यर्थे च।	चेचीयमानमत्यर्थं तेजश्चान्द्रमसं सितम्। क्षमापरागश्चिनवो दिगन्तान्भयानिः चिन्वस्सु हदां मनस्सु।
त्यज हानौ- शत्रु विनाशार्थे	सारं विनेष्यामि महाबलस्य।त्यागं विधास्यामिलततो विभूतेः॥
दसि दर्शनदर्शनयोः	ततोऽन्तिकाद्दृष्टमनिष्टदेष्टं दशाननं दंसित भीमकायम्।

स्तृञ् आच्छादने वाच्यात् पृथग् स्थापनार्थे	पादयोर्न स्तरिषीष्ट नमन्निजमौलिमाल्यानि ते नृपः।
हन हिंसागत्योः - ताडनार्थे	मा वधिष्ठ भवान्पाणीमाहतोरुं रूषात्मनः। कियन्तं यत्नमाधत्ते जिघांसुः शशकं हरिः॥

सनाद्यन्तधातुप्रयोगः

भट्टिकाव्यस्य नवमे सर्गे सनाद्यन्तधातूनामनुप्रयोगाः दरीदृश्यन्ते-

तमेवंवादिनं मूढमिन्द्रजित् समुपागतः।

युयुत्सिष्येऽहमित्येवं वदन् रिपुभयङ्करः॥

भूयस्तं धिप्सुमाहूय राजपुत्रं दिदिम्बिषुः।

अहंस्ततः स मूर्च्छावान् संशिश्चिषुरभूद्ध्वजम्॥

रावणार्जुनीयमहाकाव्यात् चितानि कानिचिदुदाहरणान्यत्र प्रस्तुयते

मान्बधदान्शाभ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य	मीमांसिते , दीदांसते, शीशांसिते ।
सनीवतन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्चिस्वयूष्णुभरज्ञपिसनाम्	दुदूषुः, दिदेविषुः, अर्दिधिषति, ईर्त्सति, बिभ्रक्षता, बिभ्रज्जिषन्, दिदिम्बिषन्तम्, धिप्सया, संयूयुषुः, संयियविषुः, प्रोर्णुनूषता, ऊर्णनविषितम्, बुभूर्षति, बिभरिषति, विज्ञीप्सते।

मीमांसिते यत्र जनेन नार्थी दीदांसता तस्य धनेन तृष्णाम् ।

शीशांसिते या जनता समेता दिदृक्षुरादाय च भागधेयम्॥

अर्जुनस्तव पौत्रमस्तदयं दुदूषुरत्यायतान् भुजान् ।

स्वतेजसा दिदेविषुराकृष्य वेगादधावीद् द्रुमं यथा ॥

अर्दिधिषति सम्पदस्य राज्ञः सम्प्राप्ते त्वयि मन्दिरं महात्मन् ।

किं वेत्सति निर्मला न कीर्तिः, कुर्यात्मकं न गुणं महात्ममैत्री ॥

चक्षुषा बिभ्रक्षतारातिं वीक्षमाणं महीपतिः ।

आबबन्ध बिभ्रज्जिषुस्तस्य क्रोधाग्निना कीर्तिवल्लरीम् ॥

तं दिदम्भिषन्तमायामिमायाप्रयोगेण रावणम् ।
 भूपतिर्धिप्सया रहितशशक्त्याऽग्रहीन्मन्दचेतसम् ॥
 संयुयूषुर्जुनः कीर्तिं रिपुभङ्गलुब्धान्निशाचरान् ।
 क्षिप्रं संयियविषुर्दुःखैर्गाढं दशास्यं न्यपीडयत् ॥
 प्रोर्णुनूषतार्जुनेन दिशो यशसा शरच्चन्द्रभसिना ।
 चित्तमूर्णनविषितं द्विषतां शोकेन सन्तापकारिणा ॥
 एष युष्मान् सर्वभृत्यजनो विज्ञीप्सते मा वृथा न गाः ।
 किञ्च भो विजिज्ञपयिषतां चित्तं नानन्दितं वः करिष्यते ॥
 किं बुभूर्षसि बत नास्माकं मोक्षेण भर्तुर्मनोरथान् ।
 मानसं विभरिषतीदं नः शोकानलो दग्धुमागतः॥

शिशुपालवधमहाकाव्ये उदाहृतं यत्--

प्रभुर्बुभूषुर्भुवनत्रयस्य यः शिरोऽतिरागाद्दशमं चिकर्तिषुः ।
 अतर्कयद्विघ्नमिवेष्टसाहसः प्रसादमिच्छासद्दृशं पिनाकिनः॥

लकारार्थप्रक्रिया

लकारार्थप्रक्रियायाः विवरणं प्रस्तूयत अत्र । धातौ भूतकाले लुडनद्यतनभूते लङ् इति भट्टिकाव्ये यथा--

अन्वनेषीत्ततो वाली त्रपावानिव राघवम् ।

न्यक्षिपच्चाऽङ्गदं यत्नात्काकुत्स्थे तनयं प्रियम् ॥

अभिज्ञावचने लृट् इत्यभिज्ञावचन उपपदे भूताऽनद्यतने लृट् । यथा—

म्रियमाणः स सुग्रीवं प्रोचे सद्भावमागतः ।

सम्भविष्याव एकस्यामभिजानासि मातरि ॥

रावणार्जुनीये यथा— अभिज्ञावचने लृट् - अभिजानासि भद्र त्वं स्नास्यामोऽत्र सरिज्जले ।

अभाषत शुको वाक्यं नदीं दृष्ट्वेति सारणम् ।

अभिजानासि भद्र त्वं स्नास्यामोऽत्र सरिज्जले ॥

न यदि -स्मरस्यसि सरित्यस्यां विसानि यदभुञ्जमहि ।

विभाषा साकाङ्क्षे -यद्वत्स्यामोऽत्र तद् भूयोऽगच्छाम मन्दिरम् ।यदभुञ्जमहि तद्वेत्सि

भुक्त्वाशेमहि तत्पुनः ॥

स्मरस्यसि सरित्यस्यां विसानि यदभुञ्जमहि ।

यद्वत्स्यामोऽत्र तद्वेत्सि भूयोऽगच्छाम मन्दिरम् ॥

यदभुञ्जमहि तद्वेत्सि भुक्त्वाऽशेमहि तत्पुनः ।

पावनेयं नदी रम्या शृणु यत्कृतमेनया ॥

परोक्षे लिट् -पुरुकुत्समियं वत्रे ।

हशश्वतोर्लङ् च -ह- लङ् - सुतं चालभतेति ह । लिट् -तेनेति ह समं रेमे ।

शश्वत् -लिट् -तं शश्वदभजत् । लिट् -शश्वच्चक्रे मुखेक्षणम् ।

पुरुकुत्समियं वत्रे स्त्री भूत्वा भुवनाधिपम् ।

तं शश्वदभजत् प्रीता शश्वच्चक्रे मुखेक्षणम् ॥

तेनेति ह समं रेमे वनेष्वायतलोचना ।

तस्मादभीप्सितं भूपात् सुतं चालभतेति ह ॥

(तस्मान्नदी महापुण्या पिता स्माहेति मे कथाम्)

लट् स्मे - (प्रजानुरागं कुरुतः स्म 1.4)।

अपरोक्षे च -पिता स्माहेति मे कथाम् ।

ननौ पृष्टप्रतिवचने -ननु पश्याम्यहं गङ्गाम् ।

नन्वोर्विभाषा -न पश्यामि सरस्वतीम् , नाद्राक्षं यमुनाम् ।

ननु पश्याम्यहं गङ्गां न पश्यामि सरस्वतीम् ।

नाद्राक्षं यमुनामित्थं पृष्टः प्रोवाच सारणः ॥

पुरि लुङ् चास्मे-लट्-वसन्तीह पुरा विप्राः, लुङ्-अवात्सुः पुरामराः । लङ्-नागाः पुराऽवसन् ।

वसन्तीह पुरा विप्रास्तथावात्सुः पुरामराः ।

नागा पुरावसन्नस्यां रम्येयं सरितां वरा ॥

माघकाव्ये यथा--

स्मरत्यदो दाशरथिर्भवन् भवानमुं वनान्ताद् वनितापहारिणम् ।

पयोधिमाबद्धचलज्जलाविलं विलङ्घ्य लङ्कां निकषा हनिष्यति ॥

आत्मनेपदपरस्मैपदक्रियाप्रयोगाः

भट्टिकाव्ये आत्मनेपदपरस्मैपदोदाहरणानि पाणिनेः क्रमाश्रयेणैव प्रदत्ता तथैव रावणार्जुनाये च, । भट्टिकाव्यस्य विशेषतया अष्टमे सर्गे आत्मनेपदप्रक्रिया प्रदर्शिता वर्तते। ततः कानिचिदुदाहरणान्यधोप्रदर्शितानि सन्ति-

अगाधत ततो व्योम हनूमानुरुविग्रहः ।

अत्यशेरत तद्वेगं न सुपर्णार्कमारुताः ॥

अभायत यथाऽर्केण सुप्रातेन शरन्मुखे ।

गम्यमानं न तेनाऽऽसीद्व्रतं क्रामता पुरः ॥

वियति व्यत्यन्वातां मूर्तौ हरिपयोनिधी ।

अनुदात्तङित आत्मनेपदम्-आस्त।

गृहोरुभित्तिप्रतिशब्दमूर्च्छितं शयालुनिद्रालुविबोधकारणम् ।

तमाशु यात्रामभिलाषुको जनः स्वनं निशम्यास्त न कश्चिदक्रियः ॥

भावकर्मणोः-भावे-आस्यत।कर्मणि-अक्रियत ।

कर्तरि कर्मव्यतिहारे-व्यत्यभवन्त ।

समङ्गलेनास्यत भूपतेः पुरः सभूषणेनाक्रियतास्य मणनम्।
विपर्ययेणाशु नियोगकारिणस्तदा जना व्यत्यभवन्त सम्भ्रमात्॥

न गतिहिंसार्थेभ्यः-गति-व्यतिजग्मुः ।हिंसा-व्यतिजघ्नुः

नेर्विशः- न्यविक्षत ।

परिव्यवेभ्यः क्रियः- परिचिक्रिये ।विचिक्रिये।

चिरप्रविष्टोऽपि विभूषितः प्रभुर्मनांसि लोकस्य पुनर्न्यविक्षत ।
स युद्धवीथ्यां परिचिक्रिये शरैर्द्विषां यशांसीन्दुविनिर्मलानि यत् ॥
सुकल्पितं वाजिकरेणुकुञ्जरं न्यवेद्यतागत्य नृपाय सैनिकैः ।
विचिक्रिये वैरिगणै रणापणे नरेन्द्रहस्ते स्वपराजयेन यत् ॥

विपराभ्यां जेः-वि- विजिग्ये ।परा- पराजेष्ट ।

स धारयः शेष इवावनेनृपः स्मरं विजिग्ये कृतदेहमण्डनः ।
अजय्यमेको गुरुविग्रहस्थितं वशी पराजेष्ट यथारिमण्डलम् ॥9॥

आडो दोऽनास्यविहरणे- उपाददे ।

सरत्नपर्याणखलीनभूषितं विवल्नानाभुगनखुरक्षितिम् ।
ससान्त्वनास्फालनमुक्तचापलं तुरङ्गमारोढुमुपाददे नृपः ॥

क्रीडोऽनुसम्परिभ्यश्च- अनु- अन्वक्रीडन्त ।सम्- समक्रीडत । परि -पर्यक्रीडन्त ।वा०-आडि- नुप्रच्छयोरुपसङ्ख्यानम्- (नु-
आनुवानाम्, प्रच्छि- आपृच्छत)

ध्वनन्मृदङ्गं प्लुतिलम्बितासनं नृपेऽधिरूढे विधृतोष्णवारणे ।
क्षमोपपीडं चलचारुचामरो हरिस्समक्रीडत वल्गुवल्गितैः ॥

दृष्ट्वा क्रीडन्तं तं तुरङ्गा नृपाणा-
मन्वक्रीडन्त क्रान्तपृथ्वीविभागाः ।
चित्रं मन्येऽहं भानवीया यदश्वाः
पर्यक्रीडन्त व्योमतो नावतीर्य ॥

समवप्रविभ्यः स्थः- सम्- समतिष्ठ ।अव -अवतस्थे ।प्र- प्रतिष्ठमाने ।वि- व्यतिष्ठत ।

प्रतिष्ठमाने नृपतौ कुतूहलाद् गृहे न काचित् समतिष्ठताङ्गना ।
न चावतस्थे गुरुतोऽपि शङ्कया व्यतिष्ठतागत्य नरेन्द्रवर्त्मनि ॥

प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च -वराय अतिष्ठन्त ।संशय्य गृहेषु तस्थिरे ।

उदोऽनूर्ध्वकर्मणि- वा०- उद ईहायामिति वक्तव्यम् - धाम्नि उदतिष्ठत ।

नृपेक्षणव्याजकृतातिमण्डनाः पथिष्वतिष्ठन्त वराय कन्यकाः ।
अन्यास्तु संशय्य गृहेषु तस्थिरे यथासुखं धाम्न्युदतिष्ठतापरा ॥14॥

परस्मैपदप्रक्रियासम्बन्धिश्लोकानामुदाहरणानि प्रदत्तान्यत्र—

ता हनूमान् पराकुर्वन्नगमत् पुष्पकं प्रति ।
विमानं मन्दरस्याद्रेरनुकुर्वदिव श्रियम् ॥
व्यरमत् प्रधनाद् यस्मात् परित्रस्तः सहस्रदृक् ।
क्षणं पर्यरमत् तस्य दर्शनान् मरुतात्मजः ॥

शेषात् कर्तरि परस्मैपदम् –नमति।

अनुपराभ्यां कृजः –अनुकरोति दिवम् ।पराकरोति पुरीम् ।

श्रिया यदेषानुकरोति पूर्दिवं पराकरोत्यन्यमहीभृतां पुरीः ।
तदेतदाक्षेपुतरातिसम्पदां विजृम्भितं बाहुबलस्य भूपतेः ॥

अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः –अभि-.....।प्रति-प्रतिक्षिपति ।अति-अतिक्षिपति ।

प्राद्वहः –चित्ते नहि प्रवहति कोपम् ।

परेर्मृषः –परिमृष्यति ।

साक्षादतिक्षिपति योऽप्यमुमेव मूढ-
स्तं न प्रतिक्षिपति भूपतिरस्तगर्वः ।
चित्रं किमत्र परिमृष्यति दीर्घकालं
चित्ते नहि प्रवहति प्रभुरेव कोपम् ॥

व्याङ्परिभ्यो रमः-वि-विरमति ।आङ्-.....। परि-परिरमन्ति ।

उपाच्च- उपरमन्ति ।

तस्य क्षणादुपरमन्ति पुरे भयानि
भृत्याः प्रजाः परिरमन्ति च भूतिभाजः ।
यत्रादरानमितभूतलसङ्गमौला-
वालोकिते विरमतीशितुरस्य कोपः ॥

एवमेवैतेषु त्रिषु महाकाव्येषु धातूनामर्थलकाराद्यनुप्रयोगदृष्ट्या दिग्दर्शनमकारि।विशेषतया भट्टिकाव्ये आचतुर्दशसर्गात्
द्वाविंशसर्गं यावत् नवलकारेषु तिङन्तानुप्रयोगं द्रष्टुं शक्यते।पाणिनीयसूत्रानुक्रममाश्रित्य विरचिते रावणार्जुनीये
धातुसम्बन्धिसूत्रनिरूपितसर्गे प्रसङ्गानुरूपप्रस्तुतोदाहरणे बहुविधप्रयुक्तानि क्रियापदानि दरीदृश्यन्ते।महाकविमाघप्रणीते
शिशुपालवधे विविधप्रसङ्गेषु तिङन्तप्रयोगवैचित्र्यं प्रादर्शि।

सन्दर्भग्रन्थसूची

- [1]. अष्टाध्यायी –महर्षिपाणिनिप्रणीता , सम्पादकः प्रो. गोपालदत्तपाण्डेयः,प्रकाशकः चौखम्भासुरभारतीप्रकाशनं वाराणसी,प्रकाशनवर्ष-2019
- [2]. अर्जुनरावणीयं(रावणार्जुनीयम्) कैरलीयटीकोपेतसंस्करणम्, काश्मीरकमहाकविभूमभट्टविरचितम्, सम्पादकः विजयपालशास्त्रीशिवचन्द्रसूनुः, प्रकाशकः –राष्ट्रीयसंस्कृतसंस्थानम्, मानितविश्वविद्यालयः नवदेहली,प्रकाशनवर्ष-2008
- [3]. भट्टिमहाकाव्यम् – महाकविभट्टविरचितं,सम्पादकः श्री गोपालदत्तपाण्डेयः,प्रकाशकः चौखम्भासुरभारतीप्रकाशनं वाराणसी,प्रकाशनवर्ष-2018
- [4]. भट्टिमहाकाव्यं पाणिनीयव्याकरणस्य च तुलनात्मकमध्ययनं लेखिका डा. शशिबाला, प्रकाशकः विद्यानिधिप्रकाशनम्,प्रकाशनवर्ष- 1994
- [5]. भट्टिमहाकाव्यमेकमध्ययनम्, आंग्लसंस्करणं, लेखिकः डा. सत्यपालनारंगः,
- [6]. रावणार्जुनीयं महाकविभट्टभीमप्रणीतं,सम्पादकः प्रो. ब्रजेशचन्द्रश्रीवास्तवः, प्रकाशकः चौखम्भाविद्याभवनवाराणसी,प्रकाशनवर्ष-2015
- [7]. रावणार्जुनीयस्य व्याकरणिकमध्ययनम् लेखिका संगीता-अग्रवालः, प्रकाशकः न्यू भारतीयबुककार्पोरेशन- नवदेहली,प्रकाशनवर्ष-2009
- [8]. लघुसिद्धान्तकौमुदी भैमीव्याख्या,भीमसेनशास्त्री, भैमीप्रकाशन-नवदेहली,2018
- [9]. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी(बालमनोरमा-तत्त्वबोधिनीविभूषिता), श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितविरचिता, सम्पादकः डा. परमेश्वरदत्तशुक्लः,प्रकाशकः भारतीयविद्यासंस्थानवाराणसी,प्रकाशनवर्ष-2010